

תרבות נעורים והאינטליגנציה היהודית ברוסיה

מאת אלי לדרהנדלר

אלכס ולדמן, הגימנוזיסטים: חינוך, אקטיביזם ומקורות האינטליגנציה היהודית באימפריה הרוסית, מאגנס, ירושלים תשפ"ג, 255 עמ'

בספרו 'הגימנוזיסטים' בוחן אלכס ולדמן מקרוב את תרבות הנעורים של תלמידים יהודים בתחום המושב ברוסיה הצארית, אשר פקדו את בתי הספר התיכוניים הממלכתיים בעשורים 1870–1890. זהו ללא ספק אחד המחקרים החשובים בהיסטוריוגרפיה על יהודי רוסיה שהופיעו בזמן האחרון. חקר יהודי האימפריה הרוסית עובר כחוט השני בין דורות של היסטוריונים יהודים דגולים מאז שמעון דובנוב ותלמידיו, כי אימפריה זו הייתה מרחב מחייתו של חלק הארי של העם היהודי בעת החדשה, וטבעי שכל דור של חוקרים יגלה בנושא זה היבטים שטרם נחשפו או שעדיין אינם מובנים דיים. ולדמן מצטרף בספר ביכורים זה לשלשלת המפוארת של חוקרי יהדות רוסיה לדורותיהם.

בעקבות היסטוריונים אחרים (כמו בן נתנס ומרדכי זלקין), שעסקו בהשכלה ובאקולטורציה בקרב יהודים בקיסרות הרוסית, ולדמן מבקש לברר את המהות, את התכנים ואת המגבלות של התופעות המסקרנות האלה. כמו כן, בעקבות התובנה של כמה מקודמיו (כגון יונתן פרנקל ז"ל), גם הוא מעדיף לוותר על פרדיגמות בינאריות ומיושנות (מסורתיות לעומת התבוללות, לאומיות מול סוציאליזם, עזיבה כנגד שיבה). הוא מבכר לנקוט בשיטה מעודנת יותר, המאפשרת גישה ההולמת את המציאות המורכבת של חיי היהודים ברוסיה בתקופה הנדונה. במקום המונחים הגורפים ששימשו בעבר בדיון ההיסטוריוגרפי, ולדמן משתמש במילים כגון 'פרטיקולריזם' (המצביע על טיב זיקתו של היחיד אל הקולקטיב היהודי, גם בהיעדרה של משנה פוליטית סדורה) ו'אקטיביזם' (במקום מילים טעונות ופוליטיות גרידא כמו 'רדיקליזם').

לטענתו של ולדמן, כבר בגיל צעיר יחסית השתרשו דרכי הפעולה ואורחות החיים של יהודים משכילים ברוסיה, אשר בזהותם האישית התמזגו (במינון ובאיוון כזה או אחר) זיקה ישירה ליהדות יחד עם קרבה לתרבות הרוסית הביקורתית של שלהי המאה התשע עשרה. דפוסים ומאפיינים אלה החלו למעשה לבוא לידי ביטוי לא רק בין כותלי האוניברסיטאות ולא רק בהשפעתן של אידאולוגיות ברורות, אלא כבר בימי נעוריהם של בנים ובנות, בעודם בבתי הספר התיכוניים של ממלכת הצארים. עוד בשלב הבוסרי ההוא של עיצוב דימוים העצמי, לשיטתו של ולדמן, שימשה רקמת הקשרים האינטימיים עם הורים, אחים וקרובי משפחה נוספים עוגן מרכזי בתהליכי החיברות שלהם. גישה זו דוחה כמה סטראוטיפים ידועים, שלפיהם ככל שהנוער היהודי לבש את מדי הסטודנט והלך והתאקלם בנתיבות ההשכלה תיכונית והגבוהה, כך איבד את הזיקה המנטלית והרגשית אל הבית ואל הסביבה היהודית-הפרובינציאלית.

מתברר אפוא שהדימוי הרווח הזה אינו תואם (או אינו תואם לגמרי) את המציאות, לפחות

על פי המקורות שבאמתחתו של ולדמן. בין היתר, מדובר ביומנים, במכתבים פרטיים ובכתבי זיכרונות אשר שמו דגש כלשהו על תודעה יהודית מגובשת, תוך כדי היכרות וחיכוך יום-יומיים עם בני נוער ועם מורים לא-יהודים. ובאותה מידה, אין לדבר על קרע מובהק בין 'הגימנזיסטים' לבין בני משפחותיהם בעיירות ובערי השדה בצפון תחום המושב.

במקביל, התפתחה אצל הצעירים האלה (כמו אצל בני גילם הלא-יהודים) תרבות משנה של פעילות בחבורות לא-פורמליות, שהיו בלתי חוקיות בעליל על פי ההנחיות הקפדניות של המשטר. נאסרו אפילו חוגי קריאה (גם כשלא היה מדובר בעיון בספרות חתרנית גרידא), ובכל זאת פרחו החוגים והחבורות הללו והיו ביטוי מובהק של אקטיביות סטודנטאלית. תרבות משנה תוססת זו של התלמידים כללה יסודות של סולידריות ואחוזה, אמונה חזקה בקדמה בקורות האנושות, ותחושה עמוקה של אחריות כלפי החברה הסובבת, שטרם התברכה בפירות הקדמה הללו. סיוע מצד בוגרי החוגים של בני הנוער (בפעולות כהוראה, כתיבת מאמרים לכתבי עת והושטת יד לנזקקים בקהילה) נראה בעיניהם כדרך המלך להשגת היעדים הרצויים.

ולדמן מדגיש שמחויבות זו כלפי הזולת הייתה פועל יוצא בלתי צפוי מהיותם נתיני הכתר הרוסי, אשר בימים ההם ניהל מדיניות שמרנית וקפדנית. וכך נפער פער, אם לא תהום, בין המצוי בחיי החברה לבין הרצוי; והמתח הפנימי שנוצר אצל התלמידים הוא אשר הדליק וזירז את הפעילות הלא-פורמלית שלהם ושל בוגרי מוסדות ההשכלה. היות שהגימנסיות ובתי הספר האחרים פעלו כסוכני המשטר ולא התירו לתלמידים לפתח לעצמם תנאי חיברות חופשיים, כמעט כל פעילות מחוץ לכיתה הייתה מעין מתיחת חבל. וכך נבנתה בנוף הפנימי של התלמידים שאיפה וחתירה לעצמאות, גם מבלי לגרור כל יחיד ויחידה בהכרח אל זרועות התנועות הרדיקליות. תרבות המשנה הביקורתית לאו דווקא הוגדרה כרדיקליזם או כלאומיות, אך הכינה את בני הנוער, גם בלי מיתוג מפלגתי, לאימוץ הדפוס האסרטיבי לטובת מימוש צורכי העצמי האינדיבידואלי והקולקטיבי.

זו אף זו, עידון הקטגוריות החדות והנוקשות מדי של 'לאומיות' מול 'אסימילציה' מוביל את ולדמן אל עבר מסקנות מרחיקות לכת יותר באשר לנתיבי המודרניזציה ביהדות רוסיה בפרט, ולהשלכות של ההיסטוריוגרפיה על המודרניזציה ברוסיה הקיסרית בכלל.

הספר מתבסס כאמור על חומר תיעודי עשיר. מלבד המקורות שכבר הוזכרו לעיל, בדק ולדמן את הארכיונים ומצא תיעוד של פקידי המחוז החינוכי של וילנה (בעיקר, שטחי ליטא ובלרוס של ימינו). המסמכים כוללים דיווחים בנושא הפרות המשמעת בבתי הספר – הפרות בעלות גוון לאומי-פוליטי או דתי – והכרעות בתיקים כאלה. כמו כן, מצא ולדמן מכתבים מהורי התלמידים ומהתלמידים עצמם.

ולדמן עושה שימוש יפה ביותר ביומן של תלמיד אחד, יונה ברכין. את היומן הזה, שמשתרע על פני שבע מחברות שטרם פורסמו (וגם לא נועדו לפרסום, לעומת ספרי זיכרונות, שמרביתם נועדו לקריאה על ידי אחרים), מצא ולדמן באוסף שאול גינזבורג בספרייה הלאומית בירושלים. בריומו הפרטי של העלם ברכין הוא העיד בשעת האירועים על מה שעבר עליו ועל סביבתו בימי חברותו. גם אם אין מדובר בחשיפות דרמטיות מדי, יש להעריך בכל זאת את הפירוט והפירוש של ולדמן לכתב היד הנדיר הזה. בעיקר, מדובר במקור שמגבה את התזות והפרשנויות שהביא ולדמן בפרקי הספר האחרים.

ולדמן מקפיד על הימנעות כמעט מוחלטת מן השימוש המופרז במונח 'אינטליגנציה', אבל בפרק האחרון בספר הוא מרשה לעצמו לפתח קו מחשבה שתחילתו בחיי הגימנזיסטים וסופו בחיי הסטודנטים היהודים באוניברסיטת דרפט (טרטו, אסטוניה של ימינו), אשר נהנו מחירויות חריגות של ביטוי עצמי חברתי. חייהם של הסטודנטים האלה, יוצאי תחום המושב, ושל בוגרי האוניברסיטה ששמרו איתם על קשר לאחר סיום לימודיהם, הולמים ביותר את הדפוסים שוולדמן שרטט לקוראיו בפרקים הקודמים. פרחי האינטליגנציה היהודית הרוסית, גורס ולדמן, פילסו דרך בעיקר ברוח הפרטיקולריזם היהודי (עם או בלי קשר לציונות) בשילוב השאיפה לשפר את מעמדה של יהדות רוסיה ולהגשים את יעדי הקדמה. מדובר במעין המשך ישיר של תיאור חיי הגימנזיסטים, אך יותר מזה: מדובר בתובנה שמאירה (בין היתר) את גישתם של פעילי ציבור יהודים ברוסיה בדור הזה ובמעבר אל ראשית המאה העשרים. הפרק דן גם במנטליות הפוזיטיביסטית, גם במחויבות ל'עבודת ההווה' וגם במעורבות האישית בגורל העם היהודי אצל הסטודנטים והבוגרים.

הספר של אלכס ולדמן ראוי לציון לשבח על תרומתו החשובה לקורות היהודים על אדמת האימפריה הרוסית. הוא מומלץ לקריאה לכל מי שמתעניין בדרכי המודרניזציה של תרבות ישראל ולכל מי שמתעניין ומאמין בתרבות יהודית הומניסטית, דמוקרטית ומתקדמת.